

UDK: 81.25 (575.1)

Zuhra QOBULOVA,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: qobulova1991@mail.ru

Guliston pedagogika instituti dotsenti, PhD D.Xolnazarova taqrizi asosida

THE ROLE OF COMMUNICATION QUALITIES IN FORMING SPEECH CULTURE

Annotation

This article analyzes the role of speech culture in social life, the role of communication qualities in its formation, its expression in historical development, and modern approaches. Speech is interpreted not as a means of expressing a person's thoughts, but as an important factor strengthening his interaction with society. The article highlights the development of speech culture and methods for its development based on the heritage of ancient scholars.

Key words: speech culture, communication quality, oratory, language culture, communicative competence, historical source, dialogue.

РОЛЬ КОММУНИКАТИВНЫХ КАЧЕСТВ В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ

Аннотация

В статье анализируется роль культуры речи в общественной жизни, роль коммуникативных качеств в ее формировании, ее проявление в историческом развитии и современные подходы. Речь трактуется не как средство выражения мыслей человека, а как важный фактор, усиливающий его взаимодействие с обществом. В статье рассматриваются вопросы развития культуры речи и методы ее развития на основе наследия античных ученых.

Ключевые слова: культура речи, качество общения, ораторское искусство, языковая культура, коммуникативная компетентность, исторический источник, диалог.

NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA ALOQA SIFATLARINING O'RNI

Annotatsiya

Ushbu maqolada nutq madaniyatining ijtimoiy hayotdagi o'rni, uning shakllanishida aloqa sifatlarining roli, tarixiy taraqqiyotdagi ifodasi va zamonaviy yondashuvlar tahlil qilinadi. Nutq insonning fikrini ifodalash vositasi sifatida emas, balki jamiyat bilan o'zaro aloqasini mustahkamlovchi muhim omil sifatida talqin etiladi. Maqolada qadimgi allomalar merosi asosida nutq madaniyati taraqqiyoti hamda uni rivojlantirish usullari yoritiladi.

Kalit so'zlar: nutq madaniyati, aloqa sifati, notiqlik san'ati, til madaniyati, kommunikativ kompetensiya, tarixiy manba, muloqot.

Kirish. Nutq insoniyatning o'zaro aloqa vositasi sifatida tarixdan tarixga o'zgaras ahamiyatga ega bo'lgan. Har bir madaniyatda nutq o'zining o'ziga xos shaklini rivojlantirgan va jamiyatdagi turli ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tizimlarni ifodalashda faol ishtirok etgan. Nutq, faqat aloqa vositasi emas, balki insonning fikrlash jarayonini, ijtimoiy muhitga moslashuvini, shuningdek, individuallikni ifodalashning asosi bo'lib xizmat qiladi. Nutqning faqat muloqot vositasi sifatidagi ahamiyati va uning inson shaxsini shakllantiruvchi kuchi keng o'rganilgan mavzulardan biridir. Bugungi globalashuv davrida til imkoniyatlaridan to'g'ri va to'liq foydalanish, nutqiy vaziyatlarda kuzatiladigan muammo va kamchiliklarni bartaraf etish, omma oldida nutq so'zlash, o'rganilgan bilimni erkin, ravon va aniq ifoda eta olish masalasi o'ta muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Nutqiy vaziyatlarni qulaylashtirish, mavjud lisoniy, psixologik-pedagogik imkoniyatlardan samarali foydalanish masalalari qadim Sharqning buyuk allomalari o'z davridayoq Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Qoshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy va Alisher Navoiylar tomonidan anchagina mukammal o'rganilgan bo'lib, ular til va nutqning tafakkur hamda tasavvur orqali yuzaga kelishi haqida qimmatli fikrlar aytishgan.

Nutq madaniyati ta'limot sifatida qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo'lsa-da, unga qadar Misrda, Ossuriyada, Vavilon va Hindiston mamlakatlarida paydo

bo'lgan. U paytda davlat arboblarning obro'-e'tiborlari va yuqori lavozimlarga ko'tarilishi ularning notiqlik san'atini qay darajada egallaganliklariga bog'liq bo'lgan. Notiqlik san'ati sarkardalik mahorati bilan barobar qadrlangan va bu ikki san'atning mohir egalrigina yuqori lavozimlarga saylangan. Notiqlikning eramizdan oldingi V asrda Yunonistonda shakllangani haqida fikrlar bor.

Nutqni inson tafakkurining mahsuli, ong inko'si sifatida talqin qilish antik davr faylasuflari – Aristotel, Demosten, Sitseron va ularning izdoshlari tomonidan zikr qilingan bo'lib, qadimdan bu tushuncha san'atning eng qadimgi turlaridan biri hisoblangan. "Tinglovchilarga biror narsa hodisani tushuntirish, isbot etish yoki ularning hissiyotiga, tushunchasiga ta'sir qilish niyatida so'zlangan nutq notiqlik faoliyatiga kiradi"[1]. Nutq madaniyati va u bilan bog'liq masalalar bilan shug'ullanish Markaziy Osiyo madaniyati tarixida ham o'ziga xos o'rinda ega. Turkiyshunos olim Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asaridagi bu masalaga oid ba'zi mulohazalari, keltirilgan lisoniy dalillari fikrimiz isbotidir. "...Mahmud Qoshg'ariyning mashhur "Devoni lug'atit turk" asarida "kuy so'zini tushunib bo'lmaydi, qattiq toshni yiqitib (sindirib) bo'lmaydi", "odam so'zning shirinligi bilan lazzatlansa, unga asir bo'lib ketadi", "Odobning boshi til" singari aforizmlarini uchratish mumkin"[2]. XI asrda yashab ijod qilgan xorazmlik buyuk olim, alloma az-Zamaxshariyning "Navobig' ul-kalim" [3] nomli asarida yoritilgandir. XII asrdan boshlab voizlik san'ati nazariyasi va

amaliyotini talqin va tavsif etadigan ko'plab ilmiy, tarixiy, uslubiy risolalar yozilgan. Bular qatoriga Muhammad Rafiq Voizning "Avbob ul-inon", Voiz Qazviniyning "Zilol-u maqol" Voiz Shirvoniyning "Ahsan ul-ahodis", Muhammad Voizning "Hidoyat ul-taqvim", Quraysh Saidiyning "Anis ul-voizin", Voiz Samarqandiyning "Ravzat ul-voizin", Qozi O'shiyning "Miftok ul-najih", Voiz Koshifiyning "Dah Majlis", "Mahzan ul-insho" kabi asarlari kiradi. Shuningdek, tarixchi, shoir, muhaddislarning asarlarida ham voizlik san'atiga aloqador ba'zi fikrlar bayon etilgan.

So'z mulkining sultoni Alisher Navoiy ham nutq madaniyati, notiqlik odobi bilan jiddiy shug'ullangan bo'lib, mutaffakkir davrida ona tilimizning nufuzi, notiqlik san'ati yuksak darajaga ko'tarildi. Uning "Mahbub-ul qulub" asari 24-bobida notiq va ularning mahorati xususida so'z yuritiladi. Asarda Xo'ja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Mavlono Irshod, Hotam Asom, Voiz Koshifiy, Muin Voiz kabi o'nlab voizlarning nutq irod qilish mahoratlari e'tirof etiladi.

Respublikamizda ona tili o'qitish metodikasi, unda nutq mavzusiga oid ilmiy metodik adabiyotlar, darslik, qo'llanma va maqolalarning chop etilishi 1940-yillarga to'g'ri keladi. Bulardan S.A.Fessalonitskiyning "Ona tili metodikasi" (1940) darsligi til o'qitish metodikasi tarixida alohida o'ringa ega.

Darslikda imlo va grammatika, orfoepiya bilan o'zaro bog'langan holda talqin qilingan bo'lib, nutq o'stirishga alohida ("O'zbek tili o'qitish", "Yozma nutq", "Insho") e'tibor qaratiladi. 1950-yili Murod Shamsning "O'zbek tili o'qitish metodikasi" qo'llanmasi, 1952-yil Faxri Kamolning "O'zbek tili o'qitish metodikasi", 1960-yil H. Rustamovning "Sintaksis va punktuatsiya o'qitish metodikasi" darsligi, 1969-yilda G'. Abduraxmonovning, 1975-yilda esa Y. G'ulomovning "O'zbek tili o'qitish metodikasi" darsliklari, 1976-yilda O. Roziqovning "Ona tilidan dars tiplari", 1978-80 yillarda M. Omilxonova va boshqalarning "5-8-sinflarda ona tili darslari" o'quv qo'llanmalarining 1-va 2- qismlari bosmadan chiqdi. Mazkur darslik va dasturlarning bosh maqsadi 5-8-sinflarda to'g'ri talaffuz, imloviy, punktuatsion savodxonlikni puxta egallash, mustah-kamlash, og'zaki nutq o'stirishga qaratilib, ta'lim tizimi oldiga ona tili fani asoslarini mustahkam egallash vazifasi qo'yildi.

"Barcha sohalar kabi o'zbek tilimiz va u bilan bog'liq muammolar ham o'z yechimini topmoqda. Xususan, nutq madaniyatiga doir masalalarni hal qilishda tilshunos olimlarimizning mehnatlari, izlanishlari tahsinga loyiqdir. Taniqli tilshunos olim Nizomiddin Mahmudovning "Til" "Ma'rifat manzillari" nomli, Nusratilla Jumaxo'janing "Istiqlol va ona tilimiz" kabi risolalari ana shu sohada izlanishlarning yorqin misolidir"[4].

Tadqiqot metodologiyasi. Nutq – insonning ongli va mashaaqqatli fikrini boshqa shaxslarga yetkazish, tushuntirish jarayonidir. Nutqning mohiyatini o'rganishda til va nutq o'rtasidagi farqni anglash muhimdir. Til – bu fikrlarni ifodalashning strukturalangan tizimi, nutq esa shu tizimdan foydalanish orqali axborot uzatishning aniq amalga oshirilgan shaklidir. Nutqning asosiy funksiyasi axborotni boshqa kishilar bilan almashish bo'lib, bu orqali insonlar o'zlarining ijtimoiy va madaniy tajribalarini o'rtoqlashadilar. Shu bilan birga, nutqni ijtimoiy fenomen sifatida ko'rishimiz zarur. Jamiyatda nutq faqat axborot uzatish vositasi emas, balki u ijtimoiy hamkorlikni shakllantiruvchi va individlarning o'zaro munosabatlarini ifodalovchi vositadir. Nutq orqali odamlar bir-birlariga o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini, maqsadlarini va intilishlarini yetkazadilar.

Nutq o'zining ijtimoiy ahamiyatini ijtimoiy hamkorlik, muammolarni hal etish, madaniyatni rivojlantirish va jamoat fikrini shakllantirish jarayonlarida ko'rsatadi. Nutqning ijtimoiy roli ijtimoiy munosabatlarning samarali shakllanishi,

fikrlar almashinuvi va axborot tarqatishda kuchli vosita sifatida namoyon bo'ladi. Nutq jamiyatdagi barcha qatlamlar o'rtasidagi ko'prik sifatida ishlaydi, odamlarni birlashtiradi va ijtimoiy muhitni shakllantiradi. Nutq, shuningdek, ijtimoiy va siyosiy jarayonlarda qatnashish uchun zarur vosita bo'lib, o'zgaruvchan jamiyatda ijtimoiy adolatni ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi.

Nutqni rivojlantirish uchun bir qancha samarali metodlar mavjud. Bular:

1. Qat'iy o'qish va yozish mashqlari: nutqni aniq va izchil ifodalash uchun muntazam ravishda o'qish va yozish zarur. Shu tarzda shaxs o'zining nutqiy ko'nikmalarini mustahkamlashi mumkin.

2. Suhbatlar o'tkazish: nutqiy faoliyatni samarali o'tkazish uchun muntazam ravishda muloqot qilish zarur. Bu amaliyot shaxsning fikrini yanada aniq va ravon ifodalashga yordam beradi.

3. Nutqni tahlil qilish: o'z nutqini tahlil qilish orqali shaxs xatolarini aniqlab, nutqni to'g'rilash imkoniga ega bo'ladi.

Nutq, insoniyatning aloqa vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega bo'lib, jamiyatda o'zgarishlarni va ijtimoiy o'zgarishlarni aks ettiruvchi kuchdir. Nutqning turli turlari va uning samarali tashkil etilishi shaxsning nutq madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Nutqiy faoliyatni o'rganish, uning psixologik va ijtimoiy jihatlarini anglash – bu shaxsning va jamiyatning rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Nutqni rivojlantirishning usullari va metodlari yordamida nutqning samaradorligini oshirish mumkin, bu esa shaxsni o'z fikrlarini yanada aniq va mantiqiy ravishda ifodalashga olib keladi.

Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning poydevorini tashkil etuvchi muhim omillardan biri bu – aloqa madaniyati, aniqrog'i, nutq madaniyatidir. Har qanday kasbiy, shaxsiy yoki ijtimoiy faoliyatda insomning o'z fikrini ifodalash, tushunarli yetkazish va atrofdagilar bilan samarali muloqotga kirishish qobiliyati uning madaniy darajasini, bilimi va ongini ko'rsatadi. Aynan shu jihatdan olib qaralganda, nutq madaniyati kommunikativ faoliyatning ajralmas bo'lagi bo'lib, insonning tafakkuri, estetik didi, axloqiy pozitsiyasi va ijtimoiy ongini o'zida mujassamlashtiradi. Nutq madaniyati deganda, odatda, fikrni aniqlik bilan, grammatik, uslubiy va etik me'yorlarga muvofiq ifodalash tushuniladi. Biroq zamonaviy tilshunoslikda bu tushuncha yanada keng qamrovli bo'lib, u nafaqat to'g'ri nutqni, balki axloqiy, psixologik, sotsial va hatto madaniy kontekstlarni ham o'z ichiga oladi. Aloqa sifati esa insonlar orasidagi muloqotning samaradorligi, tushunarli bo'lish darajasi, hissiy uyg'unligi va axborotning aniqligini belgilovchi omildir. Shu jihatdan qaralganda, nutq madaniyatini shakllantirishda aloqa sifatlari muhim rol o'ynaydi. Chunki yaxshi tashkil etilgan muloqotgina kishilar orasida sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni yaratadi va madaniy nutq normalarni rivojlantiradi. O'z navbatida, aloqa sifatlari nutqning faqat tashqi shakliga emas, balki uning mazmuniy boyligi, mantiqiy to'g'riligi, hissiy ta'siri va madaniy kontekstga muvofiqligiga ham taalluqlidir.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda ta'lim tizimida, ayniqsa nofilologik yo'nalishda tahsil olayotgan talabalar orasida nutq madaniyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Chunki kasbiy muvaffaqiyat, samarali jamoaviy faoliyat va ijtimoiy integratsiya bevosita kommunikativ kompetensiyalarning shakllanganlik darajasiga bog'liq. Bunda aloqa sifatlarning to'g'ri tanlanishi va ularning o'quv jarayoniga tatbiq qilinishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq madaniyatini shakllantirishda asosiy omil sifatida namoyon bo'ladigan aloqa sifati, aslida, kompleks hodisadir. U inson nutqining tashqi shakllari (intonatsiya, diksiya, artikulyatsiya) va ichki mazmuni (mantiqiylik, aniqlik, izchillik, soddalik, obrazlilik) bilan chambarchas

bog'liq. Bu jihatdan aloqa sifati quyidagi asosiy komponentlar orqali ifodalanadi:

1. Anqlik (aniqlashtiruvchanlik). Nutqdagi anqlik deganda axborotning tushunarli, chalkashlikdan holi, bir ma'noli bo'lishi tushuniladi. Anqlik aloqa jarayonida g'oya va fikrning to'g'ri qabul qilinishi va izchil talqin qilinishini ta'minlaydi. Ayniqsa, nofilologik yo'nalishdagi talabalar uchun ilmiy va kasbiy muloqotda bu sifat alohida ahamiyatga ega.

2. Mantiqiylik. Nutqdagi mantiqiylik bu fikrlarning o'zaro sabab-oqibat munosabatida bo'lishi, dalil va xulosalarning asosli tarzda berilishi bilan belgilanadi. Bu holat tilni nafaqat axborot vositasi, balki tafakkur va bilim ifodasi sifatida ishlatish zaruratini taqozo etadi. Mantiqiy nutq orqali axborot qabul qiluvchida ko'proq ishonch uyg'otadi.

3. Izchillik. Har bir muloqot strukturaviy jihatdan tartibga solingan bo'lishi kerak. Nutqning izchilligi deganda fikrlarning tartib bilan ifodalanishi, mavzulararo o'tishlarning tabiiy bo'lishi, bo'limlar orasidagi bog'liqlik tushuniladi. Bu jihat kommunikatsiyani samarali qiladi, auditoriyani charchatmaydi va e'tiborni saqlab qoladi.

4. Hissiy uyg'unlik va muvofiqlik. Nutqning hissiy fonini belgilashda aloqa samaradorligi katta ahamiyatga ega. Auditoriyaga nisbatan hurmat, xushmuomalalik, neytral yoki

ijobiy ohang – bular nutqning madaniy mezonlari hisoblanadi. Ayniqsa, og'zaki muloqotda mimika, ovoz balandligi, pauzalar, tempo va intonatsiyalar orqali hissiy uyg'unlikka erishiladi.

5. Usuliy va janr moslik. Har bir nutq janri va uslubiga qarab muayyan kommunikativ mezonlarga amal qilinadi. Rasmiy, norasmiy, ilmiy, publitsistik, kundalik nutqlar o'ziga xos aloqa shakllarini talab qiladi. Ushbu moslik saqlanmasa, nutq noqulay eshitiladi, tushunarsizlik, e'tiroz yoki muloqotni to'xtatish holatlari yuzaga keladi.

6. Axloqiylik va til madaniyatiga moslik. Nutq axloqiy mezonlarga javob berishi lozim. O'ta keskinlik, haqorat, stereotipik yondashuv, kamsitish elementlari nutq madaniyatiga zid bo'lib, aloqa sifatini pasaytiradi. Madaniyatli muloqot axloqiy yondashuv bilan uyg'unlashgan bo'lishi shart.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, aloqa sifatlarining yuqoridagi turlari nafaqat individual til madaniyatining ko'rsatkichi, balki ijtimoiy munosabat-larning sifatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ular orqali inson shaxsiyati, tafakkur doirasi, bilim saviyasi va axloqiy pozitsiyasi namoyon bo'ladi. Shu bois, pedagogik jarayonda aynan ushbu komponentlarga alohida urg'u berish nutq madaniyatini shakllantirishda muhim bosqich hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Qlichev E., Qlichev B. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. –Buxoro, 2002. B. 7.
2. Begmatov E. Nutq, odobi. –Toshkent: O'qituvchilar gazetasi. 1969. 25 may. B.3.
3. Uvatov U. Donolardan saboqlar. –Toshkent: A.Qodiriy. 1994. B 34.
4. Rasulov R., Mo'ydinov Q. Nutq madaniyati va notqlik san'ati. – Toshkent. 2015. B.3.
5. Hasanov, A., & Tursunova, Z. (2017). Pedagogik texnologiyalar asosida yozma nutqni rivojlantirish. Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti.
6. Vygotsky, L.S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.
7. Zimnyaya, I.A. (2001). Pedagogicheskaya psixologiya. Moskva: Logos.